

VALDOVŲ XVI—XVIII a. PRIVILEGIJOS —
LIETUVOS SPAUDOS ISTORIJOS ŠALTINIS

IRENA PETRAUSKIENĖ

Lietuvos spaudos istorijos šaltinius pagal dokumentų tipus galima suskirstyti į keletą grupių: juridiniai (iš jų valdovų privilegijos), direktyviniai, spaustuvų ūkiniai bei veiklos dokumentai; šaltiniai, susiję su knygų įrišimais, jų prekyba, spaudos išplitimu; medžiaga apie knygų cenzūrą Lietuvoje; medžiaga apie popieriaus dirbtuves; asmeninių ir institucinių bibliotekų istorijos šaltiniai ir kt. Šioje negausioje medžiagoje, palyginti su feodaliniais, politiniais krašto istorijos dokumentais, reikšmingą vietą užima valdovų privilegijos spaustuvėms, knygų pirkliams, knygrišių cechui, popieriaus dirbtuvėms ir kt. Straipsnyje aptarsime tik spaustuvų bei su knygų leidyba susijusias privilegijas, daug prisidėjusias prie Lietuvos spaudos plitimo feodalizmo laikotarpiu. Nors tai daugiausia juridiniai dokumentai, leidimai steigti spaustuves, tam tikrų teisių bei privilegijų suteikimas ar jų patvirtinimas, leidinių licencijos, tačiau juose nušviečiamas krašto kultūrinis lygis, požiūris į produkciją ir jos išplitimą, santyki tarp spaustuvų.

Dirvą privilegijoms gauti parengdavo įtakingi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) pareigūnai: kanceleris, Vilniaus vyskupas, ponų taryba, burmistrai ir kt. Tai dažniausiai būdavo nurodoma ir pačiose privilegijose. Jas spaustuvininkams Mamoničiams suteikti prašė gyventojai stačiatikiai, Vilniaus akademijos spaustuvai Statutą leisti — tarėjai ir pareigūnai. Jie taip pat rūpi-

nosi perspausdinti Statutą, leisti konsulticijas bei periodiką.

Privilegijos išliko trejopo pavidalo: originalai su valdovo ir antspaudu sektorialaus parašais, taip pat LDK antspaudu; nuorašai Lietuvos Metrikoje*, teismų knygoje ar atskirai išduoti; spausdintos leidiniuose. Popieriuje antspaudas būdavo įspaudžiamas, o pergamente rašyta privilegija patvirtinama antspaudu, esančiu metalinėje dėžutėje su dangteliu, pririštoje prie dokumento šilkinė virvele. Nuorašai būdavo daromi, iškilus konfliktinei situacijai ar siekiant sustiprinti juridines pozicijas.

Kaip žinoma, Lietuvoje veikė dvi spaustuvų grupės: institucinės (vadovaujamos vienuolių bei brolijų), kaip Vilniaus akademijos, Bazilijonų, šv. Dvasios brolijos, Pranciškonų, Pijorų, ir komercinės privačių asmenų, kaip Mamoničių, Karcanų, Blastaus Kmitos, D. Lenčickio, Sulcerų ir kt. Privačių spautuvių yra žinomos tik Mamoničių privilegijos, įrašytos į Lietuvos Metriką. Todėl iki šiol dar nėra aišku, ar privilegija spausuvei steigti buvo būtina, ar valstybė ją rėmė. Nuo XVII a. antrosios pusės net ir institucinėms spaustuvėms tokios privilegijos būdavo išducdamos. XVI—XVIII a. spaustuves leido steigti: Steponas Batoras 1586 m.— Mamoničiams, Zigmantas Vaza 1589 m.— šv. Dvasios (anksčiau šv. Trejybės) brolijai, Mykolas Višniaveckis 1670 m.— pranciškonams, Augustas III 1754 m.— pijorams.

Seniausios žinomos privilegijos buvo

Nuorašus Lietuvos Metrikoje nurodė: A. Baliulis, R. Firkovičius, Z. Kiaupa, E. Rim-A. Tyla.

suteiktos komerciniais pagrindais spausdinusiems Kuzmai ir Lukui Mamoničiams. Jie drauge su Petru Mstislaviečiu 1574 m. Vilniuje buvo įsteigę spaustuve, kuri dėl tarp jų kilusio ginčo, 1577 m. spresto net teisme, buvo uždaryta. Mamoničiai, padedami LDK gyventojų stačiatikių, išsirūpino privilegiją kitai spaustuvei steigti. 1586 m. kovo 13 dieną Stepono Batoro suteikta privilegija¹ davė teisę Mamoničiams turėti spaustuve iki gyvos galvos ir „Vilniaus mieste spausdinti, išleisti visokias teisetas ir reikalingas knygas ir išspausdintas pardavinėti visiems mūsų karalystės ir LDK žmonėms, mūsų pavaldiniams ir be jokio maito tiek mūsų valdų ribose, tiek už jų spausdinti, pardavinėti, platinti, visai laisvai panaudoti abiejų valstybių reikalams, niekam netrukdam ir neprieštaraujant“². Privilegijoje nurodyta leidžiamų spausdinti knygų kalba — graikų, baltarusių (rutėnų) ir slavų. Išdrįsusių savavališkai perspausdinti ir pardavinėti Mamoničių išleistas knygas turėjo karališkajam išdui sumokėti 500 auksinų baudą. Privilegijoje užsimenama apie anksčiau Vilniuje veikusių slaviškoms ir baltarusiškoms knygoms spausdinti spaustuve, kuriai vadovauti buvo pavesta Kuzmai ir Lukui Mamoničiams, kurie šį darbą gerai išmanę. Ši užuomina liečia pirmąją spaustuves laikotarpi ir nesukonkretinta. Antraip pagal privilegijų suteikimo tradiciją pirmosios turinys būtų buvęs pakartotas 1586 m. rašte, jį laikant konfirmaciniu. Taigi Mamoničių spaustuve, kaip nauja įmonė, oficialiai buvo atkurta 1586 m.

1588 m. sausio 28 d. Zigmantas Vaza suteikė teisę LDK leisti Lietuvos Statutą, o kadangi šiam darbiui kancleris Leonas Sapiega pasinaudojo Mamoničių spaustuve, tai visai pagrįstai galima laikyti, kad privilegija jai ir buvo skirta³. Iki 1648 m., kai ši teisė buvo perduota Varšuvos spaustuvininkui P. Elertui, čia buvo išspausdinti net keli Statuto leidimai bei Tribunolas. Privilegija buvo paskelbta 1588 m. III Statuto pirmame leidime lenkų ir rusų kalbomis. Joje nurodoma, kad tiek valdovas, tiek ir LDK gyventojai turi laikytis Statute išdėstytų teisių, o kadangi nuo 1589 m. šie įstatymai bus visiems privalomi, karalius įsako publikuoti Statutą rusų ir lenkų kalbomis. Spausdinant Statutą, labai išaugo Mamoničių spaustuves reikšmė, todėl Stepono Batoro privilegiją 1590 m. balandžio 16 d. konfirmavo Zigmantas Vaza, patvirtindamas savo pirmtako suteiktas teises bei prerogatyvas⁴.

Manoma, kad buvusi privilegija, suteikusi Mamoničiams karališkųjų spaustuvininkų titulą, nes jau 1593 m. „Psalmyne“ pažymėta, kad jis išspausdintas Lietuvos didžiojo kunigaikščio spaustuvininkų namuose⁵. Mirus Lukui Mamoničiui, spaustuve perėmė Kuzmos sūnus Leonas, kuriam 1606 m. gegužės 25 dieną suteikta privilegija iš dalies pakartoto tėvui ir dėdei duotas teises⁶. Tačiau, pasikeitus Mamoničių idėjinėms pozicijoms (jie tapo unitais) ir visuomeninėms to meto sąlygoms po bažnytinės unijos, privilegijoje atsirado ir kai kas nauja. Nebeminimos knygos graikų kalba, tačiau leidžiama spausdinti len-

¹ Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas (CVIA), Lietuvos Metrika (LM), kn. 71(2).— L. 72(v)—73(v). Visas cituojamas privilegijas iš lotynų k. vertė O. Matusevičiūtė. Skelbta: Лаппо И. И. К истории русской старопечати: Виленская типография Мамоничей // Сборник Русского института в Праге.—1929.—Т. 1.—С. 183—184; Pijaszewicz T. Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie 1575—1622.—Wilno, 1938.—S. 143—144.

² CVIA, LM, kn. 71(2).—L. 72(v).

³ Статут Великого Князтва Литовского.—Вильна, [1588]—[Л. 1—2].

⁴ CVIA, LM, kn. 79(3).—L. 138 (v).

⁵ Vladimirovas L. Knygos istorija.—V., 1979.—P. 486.

⁶ CVIA, LM, kn. 86(10).—L. 620 (v).

kų kalba; be to, suteikiama teisė leisti kalendorius.

Istoriografijoje nurodoma, jog Leonas Mamoničius 1614 m. buvo gavęs privilegiją, patvirtinančią jam karališkojo spaustuvininko titulą, nors juo naudojosi jau nuo 1609 metų⁷. Minėtų privilegijų dėka Mamoničių spaustuvė tapo viena iš įtakingiausių ir apie 50 metų sėkmingai tenkino LDK slaviskosios visuomenės poreikius, o nuo 1586 m. spausdino valstybei reikšmingus leidinius.

Daugiausia privilegijų yra gavusi Vilniaus akademijos spaustuvė. Iš viso jų žinoma 13, pradedant 1619 ir baigiant 1793 metais. Dalis privilegijų teikė spaustuvei autonominių veiklos teisių apsaugodavo nuo kitų įmonių konkurencijos. Tai ypač ryšku pirmoje — 1619 m. kovo 15 d. Zigmanto Vazos privilegijoje⁸. Ji buvo suteikta Vilniaus akademijos skundžiantis, „kad jų vardu išleistas knygas spaustuvininkai yra papratę dažnai savavališkai perspausdinti, be tų tėvų žinios, sutikimo ir leidimo tuo metu daug ką ne pagal autoriaus mintį į tas knygas arba nederamai įpainioja, pakeisdami tvarką sumaišo, arba klastingai iškraipo ir tuo būdu visai vienuolijai kartais užtraukia tam tikrą neapykantą, kartais ir nešlovę“ Parodęs, nuo ko nukentčia spaustuvės prestižas, valdovas išryškina Vilniaus akademijos jėzuitų vienuolijos vaidmenį švietimui bei kultūrai: „Jis (susibūrimas) laimingai apšviečia žydinčios jaunuošenės sielas, laisvaisiais mokslais išsklaidydamas neišmanymo tamsą, nušviečia valstybės pagrindą, atnešdamas didžiulę naudą ir valstybei, ir dievo bažnyčiai“ Ypač svarbus esąs jos vaidmuo kovojant su eretikais ir sektomis.

Todėl, paėmęs į savo globą spaustuvę, jis nustatė: „... jei kas ateityje mūsų valdų ribose išdrįstų ir imtųsi spausdinti tėvų jėzuitų jau išleistas ar išleisimas knygas be minėtų tėvų pritarimo bei leidimo panašiu būdu ar kitokios rūšies raidėmis bei forma, visas arba dalimis, kitur siųsti perspausdinti arba kitur išspausdintas atsigabenti ir slapta ar viešai pardavinėti, tas bet kur, bet kurio magistrato, bet kuriame teisme bus nuteistas čia pat sumokėti 100 markių, kiekvieną 48 lenkiškų grašių vertės. Tos pabaudos viena dalis atiduodama teismui, kita — pasiskundusiam arba kaltintojui. Tebūna nubaustas ir kitomis pagal nuožiuorą paskirtomis bausmėmis“. Privilegiją patvirtino 1670 m. lapkričio 11 d. Mykolas Višniaveckis, pridurdamas papildomą draudimą: „Esant spaustuvei Vilniaus jėzuitų akademijoje ir neseniai įsisteigus kitoms spaustuvėms⁹, kad to, kas motinos jėzuitų akademijos spaustuvėje jau išspausdinta ar vėliau bus išspausdinta, arba priklauso viešiesiems akademijos aktams, niekas nespausdintų, tenai neparadinėtų ir neplatintų, taip pat uždedame kitą 100 lenkiškų markių pabaudą neatidedant sumokėti tiek kartų, kiek reikės. Tos sumos pusė eis į mūsų išdą, o kita — tų pačių tėvų jėzuitų kolegijai“⁹. Šios abi privilegijos, pabrėždamos Vilniaus akademijos ir jos spaustuvės kultūrinę reikšmę, daugiausiai ir nulėmė, kad spaustuvė nuo XVII a. antrojo ketvirčio iki pat XVIII amžiaus vidurio turėjo faktišką spaudos monopoliją. Panašaus pobūdžio yra ir 1766 m. kovo 10 d. privilegija, išduota Stanislovo Augusto Poniatovskio¹⁰. Patvirtindamas spaustuvei savo pirmtakų suteiktas teises, į knygų leidybą jis

⁷ Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 5: Wielkie Księstwo Litewskie / Oprac. A. Kawicka-Gryczowa i in.— Wrocław; Kraków, 1959.— S. 157.

⁸ CVIA, f. 787, ap. 1, s. v. 100.— L. 1.

1670.XII.23 jis suteikė privilegiją Vilniuje įsteigti Pranciškonų spaustuvę. Matyt, klausimas jau buvo sprendžiamas.

⁹ CVIA, f. 787, ap. 1, s. v. 101.— L. 1.

¹⁰ Ten pat, f. 787, ap. 1, s. v. 109.— L. 1; LM, kn. 190(2)— L. 117—119.

žvelgia naujų laikų dvasia: „Šiuo mūsų raštu skelbiame [. . .], kad mūsų karališkajai nuožūrai labai svarbu mūsų karalystėje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje kelti švietimą. Kad būtų pasirūpinta pašalinti knygų stoką, dėl ko labiausiai trukdosi [švietimas], tai sągalvojome, jog būtų teisinga paimti į ypatingą savo globą tuos, kurie tiktai tam pašvenčia savo mokslį ir siekimus, ir tą meną, kuris pasitarnauja dievo garbei plėsti, apsaugoti nuo užmaršties žygdarbių šlovę ir būsimosioms kartoms perteikti didžiųjų mūsų valstybės švietėjų veikalus ir raštus“. Rašte pažymimas ilgas spaustuvės egzistavimas „viešioms valstybės reikalams tenkinti“, geri įrengimai. Karalius visų žiniai skelbia ją karališkąja valstybės spaustuvė, suteikdamas teises, laisves, neliečiamybes, kaip ir kitoms. Šis valstybės spaustuvės vardo suteikimas, panaikinus jėzuitų ordiną, gerokai supainiojo jos priklausomybės klausimus ir dėl to A. Tyzenhauzas galėjo ją atimti iš M. Počobuto. Čia pirmą kartą tokio pobūdžio rašte keliamas cenzūros klausimas: be vyskupystės valdytojo approbavimo draudžiama spausdinti knygas apie tikėjimą ir dorą ir be LDK kancelerio ar pakanclerio sutikimo — knygas apie valstybės būklę bei visuomenę. Jei to nesilaikoma, uždedama 1000 markių bauda. Privilegija ypač svarbi, kad čia pirmą kartą Lenkijos—Lietuvos valstybėje įvedamas privalomasis spaustuvės leidinių egzempliorius — 14 metų anksčiau už 1780 m. Seimo įstatymą, be to, visos valstybės mastu: po vieną kiekvieno spaustuvės leidinio egzempliorių įteikti Varšuvos Zaluskių, Vilniaus akademijos (ji vadinama viešąja) bibliotekoms ir karaliui. Istoriografijoje pri-

vilegijos data kartais nurodoma klaidingai — 1776 m.¹¹

Dauguma Vilniaus akademijos spaustuvės privilegijų — tai licencijos spausdinti svarbesnius leidinius. 1642 m. K. Sirvydo „Trijų kalbų žodyne“ įrašytas sutrumpintas privilegijos tekstas, kur nurodoma, jog niekam neleidžiama spausdinti ar parduoti šio trijų ar dviejų kalbų žodyno be akademijos rektoriaus leidimo¹². Ja remiantis, buvo išleisti dar du žodyno leidimai. Galima manyti, kad privilegija suteikta prieš 1620 m., ruošiantis spausdinti I leidimą. Viso dokumento teksto aptikti nepavyko.

Svarbus spaustuvės laimėjimas buvo gauta teisė spausdinti Lietuvos Statutą. 1691 m. gegužės 2 d. Jonas Sobieskis suteikė spaustuvėi privilegiją savo lešomis spausdinti Lietuvos Statutą pagal paskutinįjį 1648 m. leidimą¹³, o 1744 m. rugsėjo 18 d. Augustas III — pagal 1693 m. leidimą¹⁴. Į savo leidžiamą Statutą spaustuvės turėjo įtraukti visas konstitucijas, išėjusias iki pat spausdinimo datos. Kitoms krašto bei užsienio spaustuvėms ir knygų pirkliams buvo draudžiama leidinių spausdinti ir parduoti, kol nebus išplatintas visas tiražas, o nepaklausius grėsė 1000 raudonųjų auksinų bauda ir leidinio konfiskavimas, kaip įprasta, per pusę karaliaus išdo ir spaustuvės naudai. Leidžiant kitus XVIII a. Lietuvos Statuto leidimus, buvo remiamasi šiomis privilegijomis. Akademijos spaustuvė 1717 m. kovo 3 d. Augustas II suteikė teisę spausdinti Varšuvos pacifikacinio seimo nutarimus¹⁵, o 1745 m. Augustas III — Seimo konstitucijas bei kitus valstybės įstatymus ir platinti tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje¹⁶

¹¹ Сборник материалов для истории просвещения в России.— 1902.— СПб.— Т. 4 вып. 1.— С. 341—342.

¹² Pirmasis lietuvių kalbos žodynas.— V. 1979.— P. 96.

¹³ CVIA, f. 787, ap. 1, s. v. 102.— L. 1.

¹⁴ Ten pat, s. v. 104.— L. 1; LM, kn. 172(8).— L. 923—924.

¹⁵ Ten pat, f. 787, ap. 1, s. v. 103.— L. 1; LM, kn. 155(8).— L. 975—976.

¹⁶ Ten pat, f. 787, ap. 1, s. v. 105.— L. 1.

Lenkijoje šiuos dokumentus spausdino ir pardavinėjo Varšuvos pijorai. Taigi spaudos darbą valdovas paskirstė dviem žymiausioms valstybės spaustuvioms.

Bauda už Augusto III privilegijos nepaisymą buvo 300 raudonųjų auksinų. Iš minėtų pavyzdžių matyti (kitose privilegijose apie baudas nekalbama), kad baudos mokestis svyravo nuo 100 iki 1000 auksinų ar markių, matyt, priklausomai ne tik nuo leidinio apimties, bet ir nuo tuo metu buvusios valiutos vertės.

Ne visada išduotąją privilegija buvo pasinaudota. Vilniaus akademijos spaustuvė periodikai spausdinti buvo gavusi dvi privilegijas. Pirmąją suteikė Augustas III 1757 m. lapkričio 5; ji įregistruota į karališkųjų privilegijų registrą, kur trumpai nusakomas ir jos turinys¹⁷ (pats dokumentas neaptiktas). Tuo metu Vilniaus akademijos spaustuvė laikraščių nepradėjo spausdinti. Beveik po trijų metų — 1760 m. vasario 22 d. akademijos Kilmingųjų kolegija gavo kitą privilegiją, leidžiančią steigti naują spaustuvę ir joje spausdinti periodiką¹⁸. Periodika buvo pradėta spausdinti senojoje, nesteigiant naujos, o dokumentas klaidina net mūsų dienų tyrinėtojus¹⁹. Naujos spaustuvės neleido steigti jėzuitų generolas L. Ricis, kurio direktyvomis vadovavo šilniaus akademija²⁰.

Trečioji Vilniaus akademijos spaustuvės privilegijų grupė — raštai apie jos priklausomybę. Panaikinus jėzuitų

ordina, 1773 m. lapkričio 3 d. Stanislovas Augustas Poniatovskis padovanojo spaustuvę M. Počobutui iki gyvos galvos su visomis jos turėtomis teisėmis. Yra išlikęs šios privilegijos nuorašas²¹. Tačiau karaliaus malonė permaininga. 1775 m. gruodžio 24 d. spaustuvę perėmė A. Tyzenhauzas tariamai valstybės išdo, o iš tikrųjų savo nuosavybėn, nors tai įteisinančių dokumentų nerasta. M. Počobutui paįždininkis sumokėjo 2000 raudonųjų auksinų kompensaciją²². Tik po A. Tyzenhauzo mirties 1785 m. birželio 25 d. karaliaus patvirtinta sutartimi tarp jo įpėdinių ir Edukacinės komisijos spaustuvė atiteko Edukacinei komisijai²³, numatant ją perduoti Lietuvos vyriausiajai mokyklai (universitetui). Paskutinioji žinoma Vilniaus akademijos spaustuvės privilegija — tai 1793 m. spalio 23 d. Stanislovo Augusto Poniatovskio raštas, kuriuo patvirtinama, jog, Edukacinei komisijai prašant, buvusi Vilniaus akademijos spaustuvė su ankstesnėmis teisėmis perduodama Lietuvos vyriausiajai mokyklai²⁴.

Spaustuvė yra turėjusi ir daugiau privilegijų. 1773 m. jos inventoriuje pažymėta, kad Augustas III suteikęs spaustuvei karališkosios titulą²⁵. Tikriausiai titulas buvo suteiktas 1738 m., nes tada pirmą kartą jis įrašytas kai kuriuose tų metų leidiniuose. V. Abramavičius, nenurodydamas šaltinio, teigia, kad 1734 m. spaustuvei buvusi suteikta licencija spausdinti kalendorius²⁶. Šaltiniuose ir istoriografijoje Akademijos

¹⁷ Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego biografii pisarzy Polских, 1526—1830.— Warszawa, 1904.— T. 2.— S. 116—117

¹⁸ CVIA, f. 787, ap. 1, s. v. 108.— L. 1; LM, kn. 181(7).— L. 713.

¹⁹ Pirockinas A., Sidlauskas A. Mokslas senajame Vilniaus universitete.— V 1984.— P. 71.

²⁰ CVIA, f. 1135, ap. 20, s. v. 298.— L. 34 (v).

Vilniaus Universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius [VUB], f. 2 DC, 57.—

L. 82.

²² Łojek J. „Gazeta grodzienka“ // Rocznik historii czasopiśmiennictwa polskiego.— 1906.— T. 5, z. 2.— S. 39.

²³ VUB, f. 2 DC, s. v. 26.— L. 4—8.

CVIA, f. 787, ap. 1, s. v. 75 (inventori is įrašas).

VUB, f. 2 DC, s. v. 9.— P. 714.

Abramavičius V. Pirmieji Vilniaus laikraščiai (1760—1960) // Literatūros ir meno metraštis 1961.— V 1961.— P. 155.

spaustuvei klaidingai priskiriamos 1557 ir 1559 m. Žygimanto Augusto privilegijos, susijusios su būsimu spaustuvės namu²⁷. Remiantis pirmąja, kartais klaidingai teigiama, kad spaustuvė buvusi įkurta 1557 m., kai Vilniuje tuo metu iš viso spaustuvių nežinoma²⁸. Šios privilegijos nieko bendra su pačia spaustuve neturėjo, nebent tik tai, kad, jomis vadovaujantis, spaustuvės namai buvo taikomos mokestinės lengvatos.

Literatūrą stačiatikiams LDK spausdino šv. Dvasios brolijos (iki 1596 m. bažnytinės unijos — šv. Trejybės brolijos) spaustuvė Vilniuje. 1588 m. savo raštu ją leido įsteigti Konstantinopolio patriarchas Jeremijus. Remdamasis šiuo Jeremijaus raštu, Zigmantas Vaza 1589 m. liepos 21 d. suteikė brolijai teisių privilegiją, kurioje, be kitų punktų, pažymėtas leidimas turėti spaustuvę ir joje spausdinti knygas graikų, bažnytine slavų, rusų ir lenkų kalbomis tiek mokymo, tiek religijos reikalingams²⁹. Vėliau, savo poreikiams brolijai įsigijus du namus, jis patvirtino šią privilegiją 1592 m. spalio 9 d.³⁰ Minėtų privilegijų pagrindu buvo įkurta spaustuvė, kuri, istoriografijos duomenimis, veikė iki XVIII a. pabaigos. 1595 m. rugpjūčio 2 d. Zigmanto Vazos privilegijoje aptariama spaustuvės priežiūra. Ji turinti būti metropolito žinioje ir nieko visuotinei bažnyčiai prieštaraujantį negalinti spausdinti³¹. Šv. Dvasios

brolijos spaustuvės teises supainiojo bažnytinė unija, kai brolija buvo priversta pasitraukti iš šv. Trejybės vienuolyno ir pakeisti savo vardą. Vienuolynė įsikūrė bazilijonai čia įsteigė spaustuvę (pradėjo veikti nuo 1628 m.), kuriai automatiškai perėjo buvusios stačiatikių privilegijos. Šv. Dvasios brolija savo buvusiomis privilegijomis daugiau nesinaudojo, nors kartais jos būdavo paminimos vėlesniuose valdovų raštuose, o jau bazilijonų naudai jas patvirtino 1633 m. liepos 12 d. Vladislavas Vaza³² ir 1661 m. birželio 3 d. Jonas Kazimieras³³. Tų pačių privilegijų priskyrimas dviem skirtingoms institucijoms sukėlė painiavos tiek skelbiant šiuos dokumentus, tiek jais naudojantis.

Dėl susidariusios leidybinio darbo konkurencijos Vilniuje bazilijonų vadovybė nutarė perkelti spaustuvę į Vitebską ir 1768 m. lapkričio 9 d. iš Stanislovo Augusto Poniatovskio išsiriūpino tam privilegiją³⁴. Valdovas ne tik pritarė šiam sumanymui, bet ir paliko teisę spaustuvei grąžinti atgal į Vilnių. Priminus anksčiau jo pirmtakų duotas privilegijas, rašte pažymima: „Taip pat atnaujiname ir visiškai duodame jau ankstesnėse privilegijose suteiktą leidimą anos vietos vienuolyno patalpose spausdinti knygas graikų, lotynų, lenkų, rusų raidėmis, laikantis to, ko kanonų ir mūsų tėvynės teisė reikalauja“

²⁷ Сборник материалов для истории просвещения в России.— С. 341—342.

²⁸ Ten pat.

²⁹ CVIA, SA, s. v. 5129.— L. 1479—1482. Publikuota: Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок.— Вильно, 1843.— Ч. 2.— С. 8—12. Акты, относящиеся к истории Западной России.— Петербург, 1851.— Т. 4.— С. 24—25 ir kt. leidiniuose.

³⁰ CVIA, SA, s. v. 5130.— L. 270—273; s. v. 5129.— L. 1444—1447. Publikuota: Акты, издаваемые Виленскою Археологическою комиссиею.— Вильна, 1878.— Т. 9.— С. 144—153.

³¹ Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки.— Вильна, 1903.— Вып. 4.— С. 52.

³² CVIA, LM, kn. 106(9).— L. 514 (v)—522. Publikuota: Собрание древних грамот и актов.— С. 75—85.

³³ CVIA, LM, kn. 131(9).— P. 1242—1249; LTSR Mokslų Akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius [MAB], f. 1, s. v. 461. Publikuota: Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки.— С. 50—54.

³⁴ CVIA, LM, kn. 185(4).— L. 325—326.

Spaustuvei buvo suteiktas karališkosios titulas. Į Vitebską ji perkelta nebuvo, matyt, dėl neramumų krašte, o savo teisėmis ir suteiktu titulu naudojosi.

Pranciškonų provincijolas Mykolas Dluskis savo įkurtą spaustuvę 1670 m. iš Zamosčio perkėlė į Vilnių. Tų pačių metų gruodžio 23 d. Mykolas Višniaveckis šį jo poelgį įteisino privilegija, kuria ne tik leidžiama Vilniuje steigti spaustuvę, bet ir atsivežti tam reikalingų specialistų³⁵. Jau XVIII a. viduryje pranciškonai išsirūpino, kad ji būtų patvirtinta. Augustas III 1752 m. gruodžio 5 d. privilegiją konfirmavo³⁶, pridėdamas tik patį patvirtinamąjį tekstą. Šiais dokumentais Pranciškonų spaustuvei buvo suteikta teisė spausdinti religinio turinio ir pasaulietines knygas, peržiūrėtas vietos ordinarjiaus paskirto cenzoriaus, ir jas platinti ne tik vienuolyne, bet ir už jo ribų.

Mykolo Dogelio rūpesčiu XVIII a. viduryje Vilniuje buvo įkurta Pijorų spaustuvė. Jos atsiradimas susijęs su kultūros ir švietimo pakilimu krašte, nauju požiūriu į knygos vaidmenį visuomeniniame gyvenime. 1754 m. lapkričio 16 d. Augustas III savo privilegijoje Pijorų spaustuvei steigti rašė: „Mūsų karališkajam įžvalgumui atrodo ikalinga esant, kad ir mūsų karalystėje būtų ugdomas menas, padedąs plėsti dievo garbę, žygdarbių šlovę nuo užmiršimo apsaugojąs, ateities kartoms perteikiąs išsaugotus didžiųjų literatų veikalus bei raštus. Taip pat, kad ypatinga savo meile ir prielankumu apglėbume tuos, kurie atiduoda savo žinias, padeda pastangas tam menui ugdyti, puoselėti, tobulinti“³⁷. Tokiu švietėjišku nusiteikimu jis leido pijorams „viesiems valstybės reikalams įsteigti spaus-

tuvę, aprūpinti ją pačių išigytomis įvairiausiomis geriausių rūšių raidėmis“. Spaustuvė iš karto pateko karališkojoje globon: jai buvo suteiktas karališkosios titulas ir laiduotos visos teisės, kuriomis naudojosi kitos karalystės spaustuvės. Pagrindinis M. Dogelio tikslas buvo leisti surinktus diplomatinis dokumentus, todėl tų pačių 1754 m. gruodžio 10 d. jis išsirūpino licenciją išimtaine teise spausdinti „Diplomatinį kodeksą“³⁸. Valdovas šį leidimą motyvavo M. Dogelio darbo svarba bei nauda. Dėl tos priežasties pageidauta kuo greičiau veikalą išspausdinti. Norėdamas paremti spaustuvę juridiskai, o kartu ir ekonomiskai, valdovas paskelbė savo valią: „[. . .] kad be šios privilegijuotos Pijorų įmonės nė vienas pašalietis neišdrįstų panašaus turi io veikalą viso, nė jo dalies spausdinti valstybės spaustuvėje nei Lenkijos karalystėje, nei Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, nei prijungtose provincijose ar kitokiose mūsų valdose, grėšiant 1000 vengriškų auksinų baudai ir kitokioms mūsų poptvarkių pažeidėjams valstybės įstatymu paskirtoms bausmėms“³⁹. Pranešti pavedama ne tik valstybės pareigūnams, bet ir nuolatiniais knygų cenzoriams bei spaustuvininkams. „Diplomatinio kodekso“ spausdinimas užsitęsė, todėl Pijorų spaustuvė 1757 m. kovo 16 d. išsirūpino, kad būtų patvirtintos abi gautos privilegijos⁴⁰. Pažymėtina, kad čia ankstesnieji raštai ne pakartojami žodis į žodį, kaip buvo įprasta, o laisvai atpasakojamas jų turinys ir patvirtinami kai kurie svarbesnieji punktai, pabrėžiant, jog valstybėje visoms spaustuvėms egzistuojančios vienodos teisės, nieko neišskiriant.

³⁵ MAB, f. 6, s. v. 327; CVIA, LM, kn. 120(3).— L. 104—108.

³⁶ CVIA, SA, s. v. 4768.— L. 39—41; LM, kn. 181(1).— L. 33—35.

³⁷ CVIA, LM, kn. 179(5).— L. 407—408. Publikuota: Codex diplomaticus Regni Poloni et Magni Ducatus Lituaniae.— Vilnae, 1758— T. 1.— [P. 27].

³⁸ Ten pat.— [P. 26].

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ CVIA, LM, kn. 179(8).— L. 780—782. Publikuota: Codex diplomaticus. . . — [P. 28—29].

Privilegijoje nurodoma Vilniaus spaustuvioms laikytis Varšuvos spaustuvių darbuotojams 1739 m. vasario 28 d. nustatytą taisyklių: „Kad spausdinimo meno darbuotojai, sudarę sutartį su mūsų karališkąja valstybine spaustuve, lengvabūdiškai, savavališkai iš jos pasitraukiantys nebūtų priimami kitose spaustuose. Juo labiau, kad spaustuvių prefektai nesiimtų jų kokių nors būdu prisivilioti į savo spaustuves. Tą įsakome daryti ir vykdyti, laisvai areštuojant šiuos lengvabūdiškai ir savavališkai pasitraukiančius ar pereinančius kitur spaustuves darbuotojus ir sekvestruojant“. Taigi šia privilegija norima įvesti tvarką organizuojant spaustuvių darbą, priversti laikytis profesinio solidarumo ir taip sumažinti darbuotojų kaitą. Valdovo išduotas spaustuvei teisių suteikimo raštas kartu tapo ir direktyviniu dokumentu.

XVIII a. pabaigoje naujai spaustuvei steigti jau nebereikėjo valdovo privilegijos — užteko Vilniaus magistrato sutikimo. Pavyzdžiui, 1792 m. gegužės 9 d. Vilniaus magistratas leido Jonui Jasinskiui ir Ignui Vrublevskuii įsteigti Vilniuje spaustuvej⁴¹. Už tai per šešerius metus spaustuviniškai kasmet į miesto kasą turėjo sumokėti po 50 lenkiškų auksinų mokesčių. Magistratas atėityje pasiliko teisę šį mokesčių padidinti.

ISVADOS. Lietuvos spaustuvių, kurios beveik visos veikė Vilniuje, per XVI—XVIII. a. yra gavusios keliasdešimt karališkųjų privilegijų, iš kurių 28 yra tiksliai žinomos — išlikęs visas tekstas, jo santrumpa arba inventorinis įrašas su trumpu turiniu. Trylika privilegijų skirta Vilniaus akademijos spaustuvei.

Privilegijos rodo spaustuvių visuomeninę padėtį. XVI a. pabaigoje jomis apdovanota Mamoničių spaustuve, ku-

ri buvo viena iš įtakingiausių ir spausdino reikšmingus valstybės leidinius, nors kitomis knygomis aprūpindavo tik slaviškąją LDK visuomenės dalį. Nuo XVII a. pirmojo ketvirčio pabaigos pirmaujancija krašto spaustuve tampa Vilniaus akademijos spaustuve, o nuo XVIII a. vidurio ji jau iš dalies turėjo varžytis su Pijorų spaustuve.

Spaustuvei buvo paranku turėti karališkosios titulą, nes tada valdovas jai teikdavo išskirtinę globą, todėl daugelyje privilegijų kalbama apie tokią globą. XVI a. karališkaisiais spaustuviniškais buvo tituluojami Mamoničiai. Istorografijoje nurodoma, kad 1602 m. šį titulą gavo Saliamonas Sulceris⁴². Tik XVIII a. karališkosios titulas suteiktas Vilniaus akademijos, Bazilijonų ir naujai Pijorų spaustuvioms. Pranciškonų spaustuve, matyt, vardą pati pasisavino.

✓ Pagrindinis privilegijų turinys buvo leidimai steigti spaustuves, teisių, lengvatų ar licencijų suteikimas, tačiau ilgainiui jose ima ryškėti ir požiūrio į knygos paskirtį kaita. XVI a. pabaigoje—XVII a. pradžioje privilegijose sakoma, kad knygos turinčios tarnauti religijos ar mokymo reikalams, o XVIII a. Švietimo epochos idėjos iškelė kur kas platesnius uždavinius. Be savo įprastų tikslų, spaustuvių turinčios jamžinti istorinius įvykius, skleisti mokslą ir žinias, padėti kurtis bibliotekoms.

Privilegijos reglamentavo knygų leidybos ir jų platinimo paskirstymą tarp stambiausių Lenkijos—Lietuvos valstybės spaustuvių. XVIII a. svarbiausi valstybės leidiniai Lenkijoje leidžiami spausdinti ir platinti Varšuvos pijorų spaustuvei, o LDK — Vilniaus akademijos spaustuvei. Privilegijose nurodytos baudos už valdovo nurodymų nepaisymą padėdavo užkirsti kelią spaustuvinių savivaliavimui, be spaustuvių su-

⁴¹ CVIA, SA, s. v. 5150.— L. 9. Publikuota: Акты, издаваемые Виленского Археографического комиссiоно.— Вильна, 1897.— Т. 10.— С. 551—552.

⁴² Drukarze dawnej Polski. — S. 35.

tikimo leidinius perspausdinti ar jucs pardavinėti LDK.

XVIII a. konkrečiau keliami cenzūros klausimai, bandoma reguliuoti spaustuvininkų darbą.

Privilegijos buvo pagrindiniai ir veik vieninteliai oficialūs valstybės dokumentai apie leidybos darbą Lietuvoje.

LTSR MA Istorijos institutas

Įteikta 1986 m. gruodžio mėn.

КОРОЛЕВСКИЕ ПРИВИЛЕГИИ XVI—XVIII ВВ.— ИСТОЧНИК ИСТОРИИ КНИГОПЕЧАТАНИЯ В ЛИТВЕ

ИРЕНА ПЕТРАУСКЕНЕ

Резюме

Королевские привилегии, предоставленные различным типографиям Литвы, проясняют некоторые важные вопросы организации издательского дела в крае, правовые отношения между типографиями Польши и Литвы, взгляд общественности на книгу. До наших дней сохранилось или зафиксировано с точным указанием содержания 28 привилегий, среди которых 13 привилегий типографии Вильнюсской академии.

По своему содержанию они распределяются на следующие группы:

а) грамоты, разрешающие учредить типографии или предоставляющие им определенные права и льготы;

б) лицензии на печатание более тельных изданий;

в) привилегии, обозначающие принадлежность типографии.

Старейшей привилегией является грамота Стефана Батория, выданная Кузме и Лукасу Мамоничам 13 марта 1586 г., последняя грамота Станислава Августа Понятовского, выданная типографии Вильнюсской академии 23 октября 1793 г. Привилегии охраняли права типографии, угрожая штрафом от 100 до 1000 золотых и конфискацией изданных без разрешения книг.

Привилегии сохранились в оригиналах, копиях и некоторые напечатаны в изданиях, изданных по лицензиям.

DIE KÖNIGSPRIVILEGIEN VON XVI—XVIII JAHRHUNDERTE ALS QUELLE DER GESCHICHTE DES BUCHDRUCKES IN LITAUEN

IRENA PETRAUSKIENĖ

Zusammenfassung

Die Königsprivilegien, die verschiedenen Druckereien Litauens gewährt wurden, lassen einige wichtige Organisationsfragen des Buchverlages im Land aufklären. Sie lassen auch die Rechtsverhältnisse zwischen Polen und Litauen und die gesellschaftlichen Ansichten auf das Buch klarstellen.

Bis auf den heutigen Tag sind insgesamt 28

Privilegien mit ihren Inhaltsangaben aufbewahrt und vermerkt. Dabei sind 13 Privilegien von Druckerei der Vilniusser Akademie.

Inhaltlich werden die Privilegien in folgende Gruppen geteilt:

a) die Urkunden, die die Gründung einer Druckerei gestatten oder ihnen bestimmte Sonderrechte gewähren;

b) die Lizenzen für die Veröffentlichung der wichtigsten Ausgaben;

c) die Privilegien, die Zugehörigkeit der Druckerei kennzeichnen.

Das älteste Privileg ist die Urkunde von Stefan Bator, das den Brüdern Kusma und Luka Mamonitsch am 13. März 1586 ausgegeben wurde. Das letzte Privileg ist die Urkunde von Stanislov August Ponjatowskij, das der Druckerei der

Vilniusser Akademie am 23. Oktober 1793 erteilt wurde. Die Privilegien gewährleisteten die Rechte der Druckereien. Die Verletzung der Recht war mit einer Geldstrafe von 100 bis 1000 Goldene belegt und die ohne Genehmigung gedruckten Bücher wurden beschlagnahmt.

Die Privilegien sind in Original, Kopien, oder in einigen nach Lizenz gedruckten Ausgaben erhalten geblieben.